

تویژینه‌وه‌یه کی شیکاران‌ه‌ی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخولان فی زمانی کوردان به‌رهه‌می مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی

هیمین عومه‌ر ئه‌حمه‌د¹

پروفیسوری یاریده‌ده‌ری زمان و ویژه‌ی کوردی، زانکۆی سۆران و زانکۆی بینگۆل
تاریخ دریافت: ۱۵ آبان ۱۳۹۷؛ تاریخ پذیرش: ۶ بهمن ۱۳۹۷؛ صص ۱۶۷-۱۸۵

چکیده

ملا محمود بایزیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یکی از نویسندگان کرد است که تأثیر مهمی در آغاز ادبیات مکتوب کردی کرمانجی داشت و به پشتیبانی الکساندر ژابا، کونسول روسی در ارزروم، خدمت قابل ملاحظه‌ای به ادبیات مکتوب کردی کرده است. تاکنون از آثار «عادات و رسومات نامه‌ی اکراد»، «چهل حکایت» و چند نوشته‌ی کوتاه دیگر که بگذریم، اثر دیگری از وی تصحیح نشده است؛ به همین سبب این پژوهش یکی از آثار نویسنده را مورد بررسی قرار می‌دهد که درباره‌ی زبان و دستور زبان کردی است که در سال ۱۸۵۶ برای ژابا تألیف کرد. در این پژوهش جدا از تصحیح تمام دستخط، اسلوب و دیدگاه‌های بایزیدی به زبان کردی و دستور زبانش را روشن می‌کنیم. چگونگی تأثیرپذیری از زبان عربی، ریزه‌کاری‌های مخصوص زبان کردی، مقایسه‌های زبانی زبان کردی با زبان ترکی، ترکیب بخشی از واژه و زبان محاوره‌ی لهجه‌ی کرمانجی میانه با لهجه‌ی کرمانجی شمال، نوآوری در مفهوم‌سازی و اصطلاحات تخصصی-علمی زبان، دیالوگ‌های او برای یادگیری زبان، شیوه‌ی مترادف و بخش‌های زبان محاوره در میان لهجه کرمانجی شمالی محورهای این پژوهش هستند. اهمیت این پژوهش در این است که برای اولین بار این دستخط تصحیح می‌شود و اولین کتاب دستور زبان کردی است که بسیار درباره‌ی واژه‌سازی، جمله‌سازی، صدا سازی و فرهنگ‌سازی بحث کرده است. علاوه بر این برای اولین بار است که دستخط کردی مربوط به ۱۷۰ سال قبل پیش تصحیح می‌شود.

واژگان کلیدی: دستور زبان کردی، لهجه کرمانجی شمالی، واژه‌سازی، فرهنگ، ملا محمود بایزیدی، ژابا

کورتیه

مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی (۱۷۹۷-۱۸۶۳) یه‌کی له‌و نووسه‌ره کوردانه‌ی که نه‌قشی گه‌وره‌ی له‌سه‌ره‌تا‌کانی ئه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی چاندووه و به پشتیبانی ئه‌لیکساندر ژابای قونسولۆسی روسی له‌ ئه‌رزهرۆم، خزمه‌تیکی به‌رچاوی به‌ ئه‌ده‌بیاتی نووسراوی کوردی کردووه. تا ئیستا له‌ به‌رهه‌می عادات و رسوماتنامه‌ی ئه‌کردی و چل حیکایه‌ت و چه‌ند ورده نووسینیکی تر بترازی، به‌رهه‌می دیکه‌ی ساغنه‌کراوه‌ته‌وه. ئه‌م تویژینه‌وه‌یه تیشک ده‌خاته‌سه‌ره به‌رهه‌میکی ئه‌و نووسه‌ره‌ی کورد له‌باره‌ی زمان و ریزمانی کوردی که له‌ سالی ۱۸۵۶ بو‌ خاتری «ژابا»ی داناووه. باسه‌که وپرای ساغ‌کردنه‌وه‌ی ته‌واوی ده‌ستخه‌ته‌که، شیواز و روانینه‌کانی بایه‌زیدی بو‌ زمانی کوردی و ریزمانه‌که‌ی ده‌خاته‌ه‌وه له‌ چۆنیه‌تی کارتی‌کراوی له‌ ریزمانی عه‌ره‌بی و ورده‌کاریه‌کانی تابیه‌ت به‌ زمانی کوردی و به‌راوردیبه‌ زمانیه‌کانی له‌ هه‌مبه‌ر زمانی تورکی و تیکه‌ل‌کردنی به‌شیک له‌ وشه و ئاخاوتنه‌کانی زاری کرمانجی ناوه‌راست له‌گه‌ل‌ زاری کرمانجی ژوروو و داهینانی له‌ دروست‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه‌ تاییه‌ته‌کانی زانستی زمان و دیالوگه‌کانی بو‌ فیربوونی زمان و شیوازی هاوواتا و به‌شه‌کانی ئاخاوتن له‌ناو‌ زاری کوردی کرمانجی ژورووودا ده‌بنه‌ ته‌وه‌ری تویژینه‌وه‌که. گرنگیی ئه‌م تویژینه‌وه‌یه له‌وه‌دایه‌ یه‌که‌م جاره‌ ئه‌م ده‌ستخه‌ته‌ ساغده‌کریته‌وه و ده‌بیته‌ یه‌که‌م به‌رهه‌می ریزمانی کوردی که به‌ فراوانی له‌باره‌ی وشه‌سازی و رسته‌سازی و ده‌نگ‌سازی و فه‌ره‌نگ‌سازی دواوه. وپرای ئه‌وه‌ی یه‌که‌م جاره‌ ده‌ستخه‌تیکی کوردی پیش ۱۷۰ سال له‌مه‌وبه‌ر ساغده‌کریته‌وه.

وشه‌سه‌ره‌کیه‌کان: ریزمانی کوردی، زاری کرمانجی ژوروو، وشه‌سازی، فه‌ره‌نگ، مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا

¹ Hemin.ahmad@soran.edu.iq

۱- پیشه‌کی

ئه‌گه‌رچی به گشتی میژووی نووسراوی کوردی زۆر دوور نییه، به تاییه‌تیش میژووی په‌خشانی کوردی، هه‌میشه کورد له هه‌ولێ ئەوه دابوو کهم تا زۆر بتوانیت ده‌ستخه‌ت و که‌شکۆل و به‌یازه‌کانی خۆی بپشکنیت و سه‌باره‌ت به په‌خشانی کۆنی کوردی شتی تازه بدۆزیته‌وه. هه‌لبه‌ت له نیو میژووی په‌خشانی کوردیشدا بابه‌تی زمانناسی کوردی گرنگییه‌کی تاییه‌تی هه‌یه، به تاییه‌تی له‌وه‌دا که سه‌دان ساڵ پیشتر نووسهر و زانایانی کورد به عه‌ره‌بی ده‌باره‌ی رێزمانی عه‌ره‌بی گه‌لێک به‌ره‌هه‌میان نووسیوه. بۆیه تا ئەم دواییانه‌ش به‌ره‌هه‌میکی تاییه‌ت به‌ زمانی کوردی له کاروانی په‌خشانی کوردیدا که‌متر بینراوه.

هاتنی ئەلیکساندر ژابای قونسولی رووس بۆ شاری ئه‌رزه‌رۆم له باکووری کوردستان، له کۆتایی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزه‌مدا ته‌کانیکی گه‌وره بوو بۆ به‌ره‌وپیشبردنی ژانری په‌خشانی کوردی به لایه‌نی جۆراوجۆره‌وه، چونکه تا ئەوسا شیعر قه‌له‌مه‌روی مه‌یدانی نووسینی کوردی بوو و ئیتر له‌وه‌به‌دوا به هاوکاری مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ژابا توانی کۆله‌گه‌یه‌کی گه‌وره‌ی که‌له‌پووری کوردی دروست بکات و به‌ره‌هه‌می جۆراوجۆری نیو کۆمه‌لگه‌ی ئەوسای کوردی له نهمان رزگار بکات. له‌و سۆنگه‌شه‌وه داوا له بایه‌زیدی ده‌کات که به‌ره‌هه‌مێک ده‌باره‌ی رێزمانی کوردی بنووسیت و به‌و هۆیه‌وه ببیته سه‌ره‌تایه‌ک بۆ هه‌موو ئەوانه‌ی ده‌یانه‌وێت فیری زمانی کوردی بین و یان بیان‌ه‌وێت ئەو زمانه بناسن. ئەم توێژینه‌وه‌یه «توێژینه‌وه‌یه‌کی شیکاریی ده‌ستخه‌تی توحفه‌تولخولان فی زمانی کورد/ان نووسینی مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی هه‌ولێکه بۆ ناساندنی یه‌کیه‌ک له‌و ده‌ستخه‌تانه‌ی به‌ فه‌رمانی ئەلیکساندر ژابا نووسراوه‌ته‌وه. تێیدا مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی به شیوه‌ی په‌خشان باسی له بناغه‌ی فیربوونی زمانی کوردیی کورمانجی کردووه و ده‌بیته یه‌که‌م به‌ره‌هه‌می تیروته‌سه‌ل بۆ ئەوسای میژووی په‌خشانی کوردی که کوردێک به خۆی بناغه‌ی نووسینی رێزمانی زمانه‌که‌ی دا‌برێژیت.

گرنگیی ئەم توێژینه‌وه‌یه له‌وه‌دا‌یه پاش نزیك ۱۷۰ ساڵ بۆ یه‌که‌م جار ده‌ستخه‌ته‌که‌ ساغده‌کریته‌وه و له شیوه‌ی توێژینه‌وه‌ بنه‌ماکانی هزری بایه‌زیدی و به‌رنامه‌ی کارکردنی له‌و به‌ره‌هه‌مه‌دا ده‌خاته‌روو. هه‌روه‌هاش سه‌ره‌تا‌کانی میژووی په‌خشانی کوردی چهند ساڵێک ده‌باته پیشتر و روانینی ئەوسای زانایه‌کی کورد له‌باره‌ی زمانی کوردی نیشان ده‌دات. باسه‌که به تیروته‌سه‌لی شروقه‌ی پیکهاته‌ی ده‌ستخه‌ته‌که‌ی کردووه. وێرای ناساندنی هه‌ریه‌که له ئەلیکساندر ژابا و مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی، ده‌ستخه‌ته‌که‌ی ناساندووه و پاشان به‌رنامه‌ی بایه‌زیدی له نیو ده‌ستخه‌ته‌که‌دا دیارکردووه و باسه‌که‌ی به‌سه‌ر چهند سه‌ره‌مژاریکدا دا‌به‌ش کردووه، له‌وانه بایه‌زیدی و کاریگه‌ربوون به رێزمانی زمانی عه‌ره‌بی و هه‌روه‌ها ورده‌کارییه‌کانی

بايەزىدى لە دەستخەتە كەيدا لە ھەريە كە لە كۆك و رەگى دروستبوونى كارە كان و وردبوونەۋە لە چەند بابەتتىكى رېزىمانى ۋەك نەفى و نەھى، سەرسورمان، و جەختكردنەۋە (تەئكىد) و ئەۋ بابەتانەى كە بە كار-ۋە گرېدراون. دواتر بەرنامەى بايەزىدى لە گرنگيدان بە ناو و ھەموو ئەۋ بابەتانەى كە بە ناو ۋە پەيوەستكراون. وپراى ئەمە پرسى فەرھەنگسازى و چۆنيەتى مامەلە كوردنى بايەزىدى لە گەل فەرھەنگ و بەرنامە فەرھەنگىيە كەى و دواچارىش مەزراندنى مېژوو لە چوارچېۋەى پرسىيار و ۋەلامدا كە بايەزىدى لە چوارچېۋەى ديالوگدا ئەمەى بەرجەستە كردوو. لە ھەموو ئەم مژاراندەدا ويستراۋە روانىنى بايەزىدى بۆ مەسەلەى زمان شىبكرېتەۋە و لە كويدا لە گەل رېيازى رېزىمانسىيە ئەمرودا يە كى نەگرتەۋە ئامازەى پيدراۋە. بەم شىۋەيە تەۋاۋى دەستخەتە كە بۆ رېنوۋسى ئىستاي كوردى ساغكراۋەتەۋە و بە كورتىش و بە شىۋازى شروڤە كارىي ۋەسفى ئەم تۆيزىنەۋىيەى لە بارەۋە كراۋە.

۲- ناساندنى دەستخەتە كە

ئەم دەستخەتە كە لە كۆلىكسۆنى ئەلىكساندر ژابا بە ژمارەى Kurd 8/a پارېزراۋە و ۱۴۴ لاپەرەيە و بە شىۋەى پەخشان باسى چۆنيەتى فېربوونى زمانى كوردى دەكات. يان، بە واتايە كى تر، ناساندنى زمانى كوردىيە، لە گەلېشىدا چەند لاپەرەيە كى بۆ فەرھەنگى كوردى-توركى تەرخانكردوو و لە كۆتايىيە كەشدا دا يە لۇگىكى ھىناۋەتەۋە بۆ ئەۋ كەسەى بىھويت بە كوردى قسە بكات.

ئەم دەستخەتە مەلا مەحمود بايەزىدى بۆ خاترى مير ئەلىكساندر ژاباى نووسىۋە. ھەر لە سەرەتاۋە بايەزىدى ناۋى كىتەبە كەى بە مە دەھىتت: «هذا كتاب قواعد لسان كوردى يە فى عادتھم.» لە لاپەرەى دواتردا دەنووسىت: «رسالة تحفة الخلان فى زمانى كوردان.» ئىنجا دېتە سەر ناساندنە كە و دەنووسىت:

اشى پەسنا خودى و سەلەۋاتا سەرنجا، تو بزانى كو سەبەبى پىك ئىخستنا فى ريسالەيى ئەۋە، كو مە دگەل كونسولى دەۋلەتا فەخىما روسىيە كو ساكىنە ل ئەرزەرۇمى مير ژابا، ژ مېژ دۆستى و ناسى ھەبوو و ئەۋى ژى قەۋى زېدە مەيلا زانينا زمانى كورمانجان دكر، ئىجارى مە ژى موراد كر كو ئەم ژى ريسالەيە كى د بەحساۋى زمانيدا پىك بخىنن، ئىدى مە دەست پى كر و ناقى ريسالەيى ژى توحفە تولخولان فى زمانى كوردان ھاتە دانىن، خودى تەمام كرنى ژى راست بىنە، ئامىن.

ئەمما بەعد:

تو بزانى كو زمانى كورمانجى ژى ۋە كو زمانىد ... كۆتايىيە كەى ئەمەيە: ئىدى ئەفە نابتن مروفا بى كو ئەز بىمە سەبەبى ئىخسىرا عىلە كى ب ئىزنا خوەدى نھا دى جەۋابى ئەسسەحى بىنن

و ئەز ژێ مزگینا خوه ب دەسینم و پیسیرا من ژێ ژ دەست وه خهلاس بیتن، ئەف شوکری خوه دێ قاسیدید چووپی هاتن و مزگینی ئینان کو راسته، وه سسهلام. کتبه لأجل دوستی میر ژابا کونسولوسی فهخیمه ی رووسیه در ارضوم.

۲-۱- ئەلیکساندر ژابا کییه؟

ناوی ژابا له سهراوهی جوړبه جوړه وه به شیوهی جوړبه جوړه ده بینریت. هۆکاره که ی ئەوه یه ناوبراو ناسنامه یه کی فره لایه نی هه بووه له بواره کانی زمان، میژوو، رۆشنیری و ئەدهبیاتی زۆر نه تهوان کاری کردوو و به چهند زمانیک نوسیویه تی. بۆ وینه له سهراوه کانی پۆلۆنیا به ناوی August Kosciezsa Zaba هاتوو و له سهراوهی رووسیدا به ناوی August Dementevič Jaba و له سهراوه کانی ئەلمانیا شدا به ناوی August Jaba هاتوو. ههروه ها نازناوه که یشی به شیوهی جودا جودای وهك Saba, Shaba, Yaba, Zhaba, Zaba, Caba هاتوون (۲۹، ۲۰۱۵: çelik). ئۆگست ژابا له رۆژی ۱۵ ی ئابی سالی ۱۸۰۱ له قیلنا له لیتوانیا له خیزانیکی سهرابازی له دایک بووه. باوکی ناوی دۆمینیک ژابا (۱۷۶۵-۱۸۴۸) بووه، که سیککی دهوله مند بووه و خاوه نی چهندین گوند و ئاواپی بووه. له ناو بنه ماله ی ژابا له شهش برا پینجیان له ریزی ئەفسه ری دا بوون. ژابا دوا ی ئەوه ی هه موو قوناغه کانی خویندن به سهراکه وتووپی ده بریت، له ۲۹ ی ئایاری سالی ۱۸۲۴ دا له وهزاره تی دهروه ی رووسیا سهرا ته وه کوو وه رگێر کار ده کات، به لام ئەم کاره ی به دل نابێ و داوا ده کات هه ر له هه مان وهزاره ت بیه ته به شی رۆژه لاتیه کان. دوا ی ئەوه ی به سهراکه وتووپی ئەم به شه ده بریت، له ۲ ی نیسانی ۱۸۲۸ ده بیته وه رگێر له کۆلیژی دهوله تی بۆ کاروباری هه نده ران. دوا ی ئەوه ی له ۱۷ ی نیسانی ۱۸۳۰ دا ئەرکینکی نه پینی له یافا پی ده سپین. ژابا زۆر سهراکه وتوو ده بیته و له سهرا پینجیازی دهسته لاتی سهرووی خویه وه له ۲۱ ی نیسانی ۱۸۳۱ ده یخه نه ریزی کونسولی فهخری. له دوا ی تهواو کردنی چهند ئەرکینک له ئاداری ۱۸۳۲ له سالۆنیک و ئۆکتۆبه ری ۱۸۳۵ له سمیرنا، له ۲۱ ی ئاداری ۱۸۳۸ وه کو یه که مین وه رگێر و راویژکاری کونسولگه ری گشتیی رووسیا له سمیرنا کار ده کات. له ۱۱ ی ته مموزی ۱۸۴۲ ده بیته راویژکاری ده ربار و له ۲۲ ی ئابی ۱۸۴۶ میدالیای شهرف له بهرامبه ر خزمه تی بی پسانه وه ی پانزه سالی وه رده گریت. له ۲۹ ی ئایاری ۱۸۴۸ دا ژابا ده ستنیشان ده کریت بۆ پۆستی کونسولی رووسیا له ئه رزه رۆم و تا هه لگیره سانی جهنگی قرم هه ر له پۆستی کونسولخانه ی رووسیا له و شاره دا ماوه ته وه.

له ۱۱ ی ئایاری ۱۸۵۶ دووباره بۆ جاری دووه م کرایه وه به کونسولی رووسیا له ئه رزه رۆم و تا وه کو ۲۷ ی حوزه بیرانی ۱۸۶۶ هه ر له م پۆسته دا مایه وه. ژابا ماوه ی پانزه سال زیاتر له شاری

ئەرزەرۆم ژياۋە و لەم ماۋەيەدا دوو جاۋ ۋە كو كونسولنى رووسا لەۋيىدا ماۋەتەۋە لە نىۋان (۱۸۴۸ - ۱۸۵۳) و (۱۸۵۶ - ۱۸۶۶) و لەم ماۋەيەدا بەتايىبەتتى لە نىۋان سالانى ۱۸۵۶ تا ۱۸۶۶ ماۋەي دە سالان ژابا تۋانىۋەتتى گەنجىنەيەكى يەكجار گەۋرەي زمانى كوردى لە فەۋتان رزگار بىكات و بە يارىدەي زاناي گەۋرە مەلا مەحمۇود بايەزىدى تۋانىان كۆمەلنىك دەستىۋوسى كوردى لە فەۋتان رزگار بىكەن. دەگوتىت ژابا زمانە رۆژھەلاتىيەكانى: توركى، عەرەبى، فارسى و كوردى زانىۋە و كۆمەل دەستىۋوسەكانى ژابا بە زمانە رۆژھەلاتىيەكان ۲۶۰ دەستىۋوس بوون. لە كۆي ئەو ۲۶۰ دەستىۋوسە تەنيا ۱۶۰ دەستىۋوسى ماون و ئەۋانى ترون بوونە كە پىدەچى زۆربەيان دەستىۋوسى كوردى بن. لە دەستىۋوسى سالانى ھەشتايەكانەۋە پىرى و نەخۇشى زۆريان بۆ ھىناۋە و لە نامەيەكدا بۆ يۇستى لە ۱۲ى ئايارى ۱۸۸۱ دا دەنووسىت: راستىيەكەي ھىشتا چەند تىكىستىكى دىكەي كوردىم لا ماۋە، بەلام ئەفسۇس چىتر ناتۋانم بە ھۆي بارى لەشساغىمەۋە: لاۋازى قاچ، دەست و بىنايىم خەرىكىان بىم. چابا لە ژيانىدا دوو ژنى ھىناۋە جۆزىفېن و مۇسترا، ژنى يەكەمى سالى ۱۸۳۰ گۋاستۆتەۋە و سالى ۱۸۴۸ لە سمىرنا كۆچى دۋايى دەكات و لەم ژنە دە مندالى ھەبوۋە و دوۋەمىن جار سالى ۱۸۵۰ لەگەل ژنى دوۋەم ھىلېن گىرۆزەماۋەند دەكات و لەۋىش دە مندالى دەبى. ژابا لە ۳ى ژانۋىقەي ۱۸۹۴ لە سمىرنا و لە تەمەنى نەۋەد و سى سالىدا كۆچى دۋايى دەكات (ژابا، ۲۰۱۰: ۱۵ - ۱۶).

۲-۲- مەلا مەحمۇود بايەزىدى كىيە؟

مەلا مەحمۇود بايەزىدى لە سالى ۱۷۹۹ لە ناۋچەي بايەزىد لە باكۋورى رۆژھەلاتى كوردستانى توركىا لەدايك بوۋە. ھەر لەۋىش دەستى بە خويىندىن كىرۋە، پاشان لە تەۋرىز پىرى فارسى بوۋە، ئىجا سەر لەنۋى ھاتۆتەۋە شارهكەي خۆي و بوۋە بە بەرپۆبەرى قوتابخانەي ئايىنى (حوجرە). بايەزىدى لەگەل شكانى بەھلوول پاشاي كورد، دۋاين مىرى كورد لە بايەزىد، شارهكەي خۆي جىدىلنى و دەچىتە ئەرزەرۆم و لەۋى دەبىتە خۋاجە، پاىيەكى بەرز لەناۋ نوۋسەر و رۆشنىرانى ئەۋى داگىردەكا. لەكاتى راپەرىنەكەي بەدرخان پاشاي جەزىرە لە سالى ۱۸۴۶ دژى عوسمانىيەكان، مەلا مەحمۇود بايەزىدى بەرپىسارىيەكى مېژۋويى دەكەۋىتە ئەستۆ ئەۋىش نىۋەندگىرى عوسمانىيەكان و بەدرخاننى كانى كىرۋە، بەلام دۋاتر عوسمانىيەكان بە تۆمەتى ئەۋى كە لايەنگىرى مىرى بەدرخان بوۋە تۆمەتى خىانەتى دەدەنە پال و زىندانى دەكەن و دۋاتر بۆ شارى وانى دوۋردەخەنەۋە. سەرچاۋەي دىكە پىيى وايە دۋاي ئەۋەي بايەزىدى لە مەدرەسەي خانى لە بايەزىد مودەرىسايەتى دەكات. لە سالى ۱۸۵۵ شەرى عوسمانى و رووسان دەقەۋمى و لەبەر ھەندى بايەزىدى ناچار دەبىت بەرە ئەرزەرۆم كۆچ بىكات و لەۋى لەبەر ھەژارى تۋوشى رەۋشپىكى ناخۇش دەبىت و دۋاي ئەۋەي لە قونسلىخانەي رووسيا ژابا دەناسىت، ئىدى دەرگاي كار و خەباتى بۆ دەبىتەۋە (ztürk، ۲۰۱۷: ۱۸). شارهزايى بايەزىدى لە بارەي چۋار زمانە

گرنه که ی رۆژه لاتدا هینده فراوان بووه، که له ناو نووسهره کانی شاری ئه رزه رۆمدا ته نیا روو له بایه زیدی ده کرا بو نووسین به فارسی یان بو وه گێران له فارسییه وه بو تورکی. له ره وانبێژی و ئه ده بیاتی عه ره بی و فارسی و تورکیدا شاره زاییه کی بی وینه ی هه بووه. قورئاناس، مه لایه کی شاره زا، نووسهریکی به توانا بووه. له نازناوه ئه ده بییه کانی مه لا مه حموود بایه زیدی: مه حموود ئه فهندی، فه قیر مه حموود ئه فهندی، خواجه مه حموود ئه فهندی (پیربال، ۲۰۰۰: ۴)، مه لا ئه فهندی، حاجی مه حموود ئه فهندی بووه. له سالی ۱۸۶۳ له بایه زید کۆچی دوایی کردووه (Ztürk، ۲۰۱۷: ۱۹).

له بهر ئه وه ی له هه موو به ره مه کانی ناوی خۆی نه نووسیوه، یان به ناوی جۆر به جۆره وه کتیبی نووسیون، بۆیه تا ئیستا هه موو به ره مه کانی ته واو دیار نین. ئه و به ره مه مانه ی که تا ئیستا جیگێر کراون بریتین له:

- ۱- عادات و رسوماتنامه یی ئه کرا دییه؛
- ۲- ته واریخی جه دیدی کوردستان (میژووی نویی کوردستان)؛
- ۳- وه گێرانی شه ره فنا مه؛
- ۴- فه ره نگا کوردی- فره نسی؛
- ۵- فه ره نگا ده قۆکا کوردییا هه کاری- ره وه ند؛
- ۶- فه ره نگا کوردی- رووسی- فره نسی- کوردی؛
- ۷- سه رف و به عزتی ئوسولی لازیمه یا ته علیمه ب زمانی کورمانجی یه؛
- ۸- چیرۆکا مه م و زین (په خشان)؛
- ۹- جامیعه یی ریساله یین حیکایه تان؛
- ۱۰- توحفه تولخوللان فی زمانی کوردان؛

له گه ل نووسینه وه ی چه ندین به ره مه می شاعیر و نووسه رانی کورد.^۱

۳- به رنامه ی بایه زیدی له نووسینی کتیبه که

هۆکاری نووسینی کتیبه که وه ک له پێشه کیی کتیبه که دا هاتووه، بایه زیدی ئاماژه به وه ده کات که بو خاتری ئه لیکساندر ژابا ئه م کتیبه ی نووسیوه و هه ره وه ئاماژه به کۆنیی دۆستایه تی خۆی له گه ل ناوبراو ده کات، ئه مه ش به لگه ی ئه وه یه بایه زیدی ماوه یه کی درێژ له گه ل ژابا دۆستایه تییان هه بووه، هه ره ک پاش سوپاس و ستایش بو خودا ئه م راستییه نیشان ده دات:

پاشی په سنا خودی و سه له واتا سه رنجا، تو بزانی کو سه به بی پیک ئیخستنا فی ریساله یی ئه وه، کو مه دگه ل کونسولی ده وله تا فه خیمه روسییه کو ساکینه ل ئه رزه رۆمی میر ژابا، ژ میژ دۆستی و ناسی هه بوو و ئه وی ژی قه وی زیده مه یلا زانینا زمانی کورمانجان دکر، ئیجاری مه ژی موراد کر کو ئه م ژی ریساله یه کی د به حسا وی زمانیدا پیک بخین، ئیدی مه ده ست پی کر و ناقی

^۱ ته واوی ئه و به ره مه مانه ی سه ره وه له کۆلکسیۆنی ئه لیکساندار ژابا پارێزاون و ئیستا لای ئیمه هه ن.

ریساله‌یی ژێ توحفه‌تولخولان فی زمانێ کوردان هاته دانین، خودی ته‌مام کرنی ژێ راست بینه، ئامین.

به واتایه‌کی دیکه، ئه‌و راستییه‌ش ڕوون ده‌کاته‌وه که ژا‌با له‌میژ بوو چه‌زی ده‌کرد فی‌ری زمانێ کوردی بی‌ت، بۆیه داوای له‌ بایه‌زیدی کردووه که کتیبێک له‌باره‌ی زمانێ کوردی بنووسیت. ناوی کتیبه‌که‌شی ناوه توحفه‌تولخولان فی زمانێ کوردان.

۴- بایه‌زیدی و کارتیکراوی له‌ رێزمانی عه‌ره‌بی

بایه‌زیدی له‌م کتیبه‌دا ته‌واو له‌ رێزمانی عه‌ره‌بی کاریگه‌ری وه‌رگرتووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوبراو وه‌ک هه‌ر زانایه‌کی دیکه‌ی نیو کۆمه‌لی کورده‌واری سه‌رچاوه‌ی ڕۆشنی‌ری و زانسته‌که‌یان زمانێ عه‌ره‌بی بووه و له‌ حو‌جره و مه‌درسه‌کاندا رێزمانی عه‌ره‌بیان خویندووه، بۆیه به‌ کاریگه‌ری ئه‌و زمانه‌ هاتووه رێزمانی کوردیشی دارشتووه. بۆ وێنه، له‌ زمانێ عه‌ره‌بیدا هه‌ر له‌ یه‌که‌م ده‌ربریندا ئه‌وه ده‌گوتری‌ت که: الکلام اما اسم و فعل و حرف. بایه‌زیدیش هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه به‌ کاریگه‌ریی زمانێ عه‌ره‌بی ئه‌مه‌ی نیشانداوه: هه‌ر چی خه‌به‌ری ژ ده‌قی ئینسانی ب ده‌رکه‌فه، یان فعله‌ یان ئیسمه‌ یان حه‌رفه، قاتا ب غه‌یر ژ قان سی‌ قسما‌ن ئیدی ئه‌سلا خه‌به‌ردان نابتن وکو ئه‌و سانه هه‌رچی خه‌به‌ر هه‌نه‌ پێک‌ه‌ ل وان سی‌ قسما‌ن دبن: فعل، ئیسم، حه‌رف.

خا‌لیکی دیکه‌ی کاریگه‌رییه‌که‌ له‌ به‌ کوردی نه‌کردنی تیگه‌ه و زاراوه‌کان ده‌رده‌که‌و‌یت، بایه‌زیدی له‌ به‌ره‌مه‌که‌یدا به‌شی هه‌ره‌ زۆری تیگه‌هه‌کانی وه‌ک عه‌ره‌بی خۆی نووسیه‌ته‌وه و هه‌ولێ به‌ کوردی کردنی نه‌داوه، ته‌نیا له‌کاتی شرو‌قه‌کردن و ناساندنه‌که‌دا به‌ کوردی ناساندوونی. بۆ وێنه هه‌موو تیگه‌هه‌کانی وه‌ک فاعل، مه‌فعول، حه‌رف، فیعلی لازم، فیعلی موته‌عه‌ددی، سیفه‌ت، وه‌ک خۆی نووسیه‌تیه‌وه: فعل ژێ دوو قسمه، قسمة‌ک موته‌عه‌ددی و قسمة‌ک لازم دبێژین، قسمة‌ک موته‌عه‌ددی ژێ ئه‌وه کو ئه‌و فعل ژ فاعیلی په‌یدا دبتن ب بال مه‌فعوله‌کی وه‌کو نه‌ادا وه‌ ئستاند.

۵- ورده‌کارییه‌کانی بایه‌زیدی له‌ ده‌ستخه‌ته‌که‌یدا

۵-۱- وردبوونه‌وه له‌ کۆک و ره‌گی دروستبوونی کاره‌کان

بایه‌زیدی راسته‌ به‌ کاریگه‌ریی زمانێ عه‌ره‌بی رێزمانی کوردی نووسیه‌ته‌وه، به‌لام به‌ وردبوونه‌وه‌ی له‌ ئاخواتنی کوردی خۆی یاسا و ریسای دروست کردووه، بۆ نمونه هه‌روه‌ک چۆن له‌ دروستکردنی کاری ئیستای زمانێ عه‌ره‌بیدا له‌ کتیبه‌ رێزمانییه‌کاندا ده‌گوتری‌ت پێویسته‌ یه‌ک له‌ هه‌ر چوار پیتی (أ، ن، ی، ت) بکه‌و‌یته‌ پیش کاره‌که‌ ئه‌نجا ده‌بێته‌ کاری ئیستا. بایه‌زیدیش بۆ

زمانی کوردی وای داناوه که دهبیت پیتی (د) بکهوڤته پیش کاره که و بیگانه کاری ئیستا، ههروهها بو کاری داهاتووش (ی) بکهوڤته دوای (د)ی زیادکراو:

فیعل موزاریع دوو قسمه، یان ئهوه کو دهلالهت دکهتن ئهف شۆله نها دئ بین، ژ وی قسمی را حال دبیزین، فیعل موزاریع ئهوه کو دئیتیدا یا ویدانی حهرف دال تیتته دانین، مهسه لا وه کو دبیزئی دکهتن، ددهتن، دبتن،^۱ یانی ئهفه کپین و داین و برین، نها فیلحال دئ واقع بین، ئهگه مهسه لا ئه و شۆله دئ پاشی نها ببتن، ژ وی را موسته قهبل دبیزین، فیعل موسته قهبل ئهوه کو حهتتا نها نه بوویه، لاکین پاشی نها دبتن. ئیجاری لازمه کو دگه ل حهرف دال یا یکی^۲ ژی داتینن، ئه و ژی دهلالهت کو ئهف فیعل وای پاشی فی زهمانی پهیدا ببتن، ژفی فیعل را ژی موزاریعی ئیستیقبال دبیزین، یانی پاشی زهمانی نها دبتن، مهسه لا وه کو نها دبیزئی: کو دئ ببتن، دئ بدتن، دئ بخوتن، ئهف له فر دئ علامه تی ئیستیقباله.

باهیزیدی وردتر بوتهوه و ههندی باری ههلاوڤرد و ئاوارتهی له زمانی کوردی باسکردوو له کاتی دارشتنی کاره کاندایا، وه ک کاری هاتن و وه ره، هه ره وه ک ده نووسیت:

وه هندک ئه فعالیتد کورمانجی ژی ههین کو فیعل وان و مهسدهرید وان جودانه، وه کو نها دبیزئی: مهسدهرئ وی چووینه، لاکین ئهمرئ وی هه ره یه و ژ مهسدهرئ ژی ئهمر دبتن، ئه ماما دیسان حهرف (با) د بهرئ دا لازمه بچه ژی دبتن و ب غهیر ژ وی، وه کو نها وه ره یه ئه مره مهسدهرئ وی ژی هاتنه، لاکین ئهمرئ وی وه ره یه، ئهف ب حهرف با ژی نابتن، ئیلا وه ره یه.

۵-۲- وردبوونهوه له چهند بابته تیکی ریزمانی

۵-۲-۱- نه فی و نه هی

نووسه ر ئامرازی نه فیکردن و نه هیکردنی به (م، ن) حسیب کردوو و تئیدا به چوار شیوه باسی کردوو:

ئه لف. له نموننه ی کاری رانه بوردودا خستویه تیه روو: ژ فیعل موزاریع نه هی ژی تیتن، یانی مه نعا کرنا ناوی فیعلی، علامه تی مه نه یی ژی دوو حهرفن (م، ن) یه کی ژ فان هه ردوو حهرفان بهرئ وی فیعلی داتینه، وه کو نها دبیزئی: «مه خو، مه ده، مه چه،^۳ ئهف میسالی میمی میسالا نوونی ژی وه کو نها دبیزئی: نه ره، نه که، نه به». له راستیدا کاره که کاری داخوازییه نه ک کاری رانه بردوو (موزاریع).

^۱ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سۆرکرن.

^۲ مه بهست (ی) یه نه ک (ی). به لام به هوی ئه وه ی له رینووسی ئه وسادا (ی) نه ده نووسرا بویه نووسه ر ته نیا (ی) نووسیوه.

^۳ ئهف سی فیعلانه رهنگی وان هاتیه سۆرکرن.

بی. نیشانه که ده‌که‌وئته کو‌تایی فیعل: نووسه‌ر پیی وایه له هه‌ندیك فیعلدا نیشانه‌ی نه‌فی و نه‌هی ده‌که‌وئته کو‌تاییه‌وه، به‌لام له‌وه‌شدا که‌وتوئته هه‌له‌وه: وکو دنئ هنده‌ك ئه‌فعال ژی هه‌هه کو‌علامه‌تی مه‌نعئ ژ ئاخیری قه‌ دزه‌لقه، وه‌کو نه‌ا دبئیژی کو مه‌سه‌لا فیکنه نه‌ده، به‌رنه‌ده.

پی. نیشانه که ده‌که‌وئته ناوه‌راسته‌وه: نووسه‌ر له‌مه‌شدا هه‌له‌ی کردوو به‌وه‌ی پیی وایه نیشانه‌ی نه‌فیکردن ده‌که‌وئته ناوه‌راستی فیعل، که له‌راستیدا سه‌ره‌تایه نه‌ك ناوه‌راست: وه هنده‌ك فعل هه‌هه کو‌حرفا نه‌فی دکه‌قنه ئورتا فعلی^۱ وه‌کو نه‌ا دبئیژی مه‌سه‌لا: قی نه‌خن، قی نه‌گرین، قی نه‌کوژه. ئه‌قنه حرفا مه‌نعئ که‌تیه نیفا فعلی ئه‌قنه میسالیید نونی نه، ئه‌مما میسالیید حرفی میم ببه واقیع ببه دنیتقا حروفید فیعلی وه‌کو نه‌ا دبئیژی مه‌سه‌لا قه‌مره‌شینه، قه‌مه‌که، قه‌مه‌زه‌لینه. خولاسه هه‌ر چی ئه‌فعالید کو‌حرفی ف داوبی ویدانی دبتن علامید نه‌هی، ئه‌گه‌ر میم و ئه‌گه‌ر نوون ل ئورتا فعلی واقیع دبتن وه‌کو قان ئه‌فعالید مه‌زکووره.

تی. نووسه‌ر باسی زمانه‌وانی کو‌مه‌لایه‌تی و لایه‌نی پراگماتیکی له‌گه‌ل باری نه‌فیکردن تیکه‌ل کردوو و ئه‌مه‌شی له‌نیو تاییه‌تمه‌ندیی زمانی کوردیدا دؤزیوه‌ته‌وه، به‌وه‌ی له‌ده‌وروبه‌ری واتا و قسه‌کردندا هه‌ندی جار وشه‌یه‌کی وه‌ك (ئاھ) واتای نه‌کردنی شته‌که ده‌دات: حروف هه‌نه کو ب مه‌عنا مه‌نعا فیعلی دبن، وه‌کو نه‌ا له‌فزی «ئاھ» مرؤقه‌ك دبئیژته ته‌کو فلان شۆلی بکه، توژی د جوابیدانی دبئیژی ئاھ، یانی ئه‌ز وی شۆلی ناکم.

نووسه‌ر هه‌مان ری‌سای زمانی عه‌ره‌بی که بو‌جودایی نه‌فی و نه‌هی هه‌یه له‌سه‌ر کوردی پراکتیک کردوو، بو‌وینه‌ پیی وایه نه‌هی له‌کاری رابردوو‌دا ناکریت و ته‌نیا ده‌بیت کاری رانه‌بردوو و داها‌توو بیت: د فعلا ماضی دا ئه‌مر و نه‌هی نابتن، له‌ورانی بۆری یه، شۆلا بۆری ئه‌مر و نه‌هی مومکین نابتن، به‌لکو ئه‌مر و نه‌هی مه‌خسوسه ب فعلا موزاربع کو‌حاله یان نه‌ا دی ببتن و یان ب فعلا ئیستیقباله، کو دی پاشی نه‌ا بیته وجودی. ئیجاری تو ئه‌مر دکی کو بلانی بکتن یانی نه‌هی وه‌کی کو بلانی نه‌کتن.

۵-۲-۲- ئامرازی سه‌رسورمان

نووسه‌ر سه‌رسورمانی به‌ ئامراز دانه‌ناوه و به‌لکو ناوی فیعلی لینه‌وه، له‌وه‌شدا (چ/چه‌ی) وه‌ك فیعله که‌حسیب کردوو، ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌نده‌ی هیژ و ئاوازه‌ی گوتنه‌که سه‌رسورمانه‌که دیارده‌کات

^۱ واته ده‌که‌ونه ناوه‌راستی فیعله‌که.

ئەوێندە بە شیوەی نووسین نیشان نادریت. لەو بارەدا ناوبراو بۆ ئەوێ باس لە نیشانهی (!) سەر سورمان بکات بەم شیوەیە بۆچوونە کە ی خستۆتەرۆو:

هه‌ده‌ك حه‌رف ژێ هه‌بن به‌ مه‌عنا فیه‌لی دین، وه‌كو نه‌ها مه‌سه‌لا دهبیژی: فلان كه‌س هاته‌یه، مروه‌قه‌ك د جه‌واپیدا دهبیژتن: ئایا راسته‌ ئه‌و مروه‌قه‌ هاته‌یه و یاخو مروه‌قه‌ك خه‌به‌ری ژ بۆی ته‌ تینه‌ كو فلان مروه‌قه‌م یه‌، تو دهبیژی چه‌ یانی، ئه‌ف له‌ فزه‌ چه‌ ئه‌فعالی ته‌عه‌جوبه‌، یانی عه‌جیب كو ئه‌و مروه‌قه‌ فه‌وت بوویه، ب قی ته‌رزی حروف هه‌نه‌ كو بخوه‌، ئه‌گه‌ر چه‌ حه‌رفه‌، لاكین د زمینی ویدانی فیه‌ل تیه‌ فه‌م کرین، وه‌كو نه‌ها مروه‌قه‌ك دهبیژه‌ كو ئیروكه‌ د هه‌قینی عه‌رد قه‌رسییه‌، تو د جوابیدانی دهبیژی وه‌. یانی عه‌جایب د قی وه‌قتیدانی ژێ عه‌رد دقومه‌. (بایه‌زیدی، ۲۲)

۵-۲-۳- جه‌ختکردنه‌وه‌ (ته‌ئکید)

له‌مه‌شدا نووسه‌ر ناوی فیه‌لی لێناوه‌، له‌ راستیشدا ته‌نیا دووباره‌ کردنه‌وه‌ی ئه‌و شته‌یه‌ كه‌ قسه‌كه‌ر ده‌یلت و داوا ی ده‌كات. دووباره‌ کردنه‌وه‌كه‌ له‌ رووی واتاییه‌وه‌ بۆ جه‌ختکردنه‌وه‌ له‌ شتیك به‌ کاردی: «فیه‌لا ته‌ئکیدێ ژێ هه‌یه‌، یانی قه‌وی مه‌حکه‌م کرنی، وه‌كو نه‌ها دهبیژی یه‌کی كو: فلانه‌ تشتی بده‌ منئه‌و ژێ دهبیژت كو نام، تو تیکرار دهبیژی كو ددی ددی، ئه‌ف فیه‌ل ته‌ئکیده‌، یانی ب قی نفی ئه‌ز دی وی تشتی ژ ته‌ بستینم» (سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ۲۳).

۵-۲-۴- هه‌یز و په‌رسیارکردن

نووسه‌ر له‌ روانگه‌ی قسه‌کردنی کوردییه‌وه‌، باسی له‌ هه‌یزخستنه‌سه‌ر وشه‌ی کردوو بۆ ئەوێ ناوی هه‌یزی لێ بنیت، به‌لکو ئه‌نجامه‌که‌ی باسکردوو به‌ هۆی هه‌یزخستنه‌سه‌ره‌وه‌ په‌رسیار دروست ده‌بیت:

فیه‌ل ئیستیفه‌ام ژێ هه‌یه‌، یانی تو ئه‌وی خه‌به‌ری دهبیژی دبه‌ به‌ر زه‌نا وی مروه‌قی دیخی، كو ئه‌وی فیه‌لی دکتن یانی ناکتن، ئه‌و فیه‌ل د ئاخیدانی یایه‌کی داتینی، وه‌كو نه‌ها دهبیژی كو دخویی، دچی، دکی، یانی ئه‌ف شولانه‌ تو ب به‌ر وی مروه‌قی دیخی، ئه‌و ژێ یان دکه‌ و یانی ناکتن. ئه‌ف ژێ فیه‌ل ئیستیفه‌ام دهبیژین.

۵-۲-۵- هاوواتا

نووسه‌ر بۆ ئەوێ ناوی هاوواتا به‌ینیت، ته‌نیا له‌ چوارچۆیه‌ی هاوواتابوون و هاوشیوه‌بوونی کاره‌کان ناوی ناوی ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌، واته‌ کاره‌ هاوبه‌شه‌کان. ئه‌مانه‌ش ته‌نیا هاوواتان و هه‌یج رۆلێکی ریزمانیان نییه‌: ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌ ژێ هه‌ین، یانی دبتن كو دوو و سی فیه‌ل ب مه‌عنایه‌کی ببتن، وه‌كو نه‌ها قه‌رمین و فه‌رسیین و جه‌مدین، ئه‌قنه‌ هه‌ر سی ژێ ب مه‌عنایه‌کی نه‌ و ب غه‌یر ژ قان ژێ گه‌له‌ك ئه‌فعالی موشته‌ره‌که‌ هه‌بن، كو دشبنه‌ قانه‌.

۶- ناو

۶-۱- ئاوه‌لناو (سیفەت)

نووسەر له باسی سیفەتدا ئەوهی نیشانداوه که سیفەت بۆ تاك و تەسنییە و کۆیه، جا چ نیر بێ یان می یان جامد، هەر وه‌ها بۆ تەسنییە و جەمەع نیشانه‌ی (ن) وەر ده‌گریت: وه‌ك فلان تایفه خەبیس، هەسپید فلان جەه‌ی ب خەباتن. ناوبراو ئەم پیتی نوونه به‌ع‌لامه‌تی تەسنییە و جەمەع دەناسینیت.

۶-۲- زیدەرەوی (موباله‌غه)

نووسەر بۆ زیدەرەوییه‌ك که واتای زیاده‌بدات بۆ وه‌سفکردنیک، واژه‌ی (قه‌وی) به‌کاره‌یناوه، دیاره‌ ئه‌وسا له‌ نیو خه‌لك‌ ئه‌و وشه‌یه به‌کاره‌اتوو، هەر وه‌ك‌ ئیستا له‌ باکوور وشه‌ی (زه‌حف) جینگه‌ی گرتۆته‌وه: وه‌سف موباله‌غه‌ دبتن، ئیجاری لازمه‌ د وه‌سفا موباله‌غه‌دان‌ی له‌فز قه‌وی بێته‌ داین، مه‌سه‌لا وه‌كو‌ن‌ها دبێژی کو: ئی سال باژیر قه‌وی ئه‌رزانی یه، ئەف وه‌سفه‌ ژ بۆی موباله‌غه‌یه، یانی گه‌له‌ك‌ زیده‌ ئه‌رزانییه. ئەوانه‌ی سه‌ره‌وه‌ ناوی جنس بوون.

۶-۳- ناوی عه‌له‌م

نووسەر وه‌ها ده‌یناسینیت که ئەو ناوانه‌ن تایبه‌تن به‌ مرۆف یان گیانله‌به‌ر، جا ناوی ره‌سه‌نی کوردی به‌ نموونه ه‌یناوه‌ته‌وه:

ئیسیم عه‌له‌م ژێ هه‌یه، عه‌له‌م ئەوه‌ کو مه‌خسوس ئانی مرۆقه‌ کی وه‌یانی حه‌یوانه‌ کی موعه‌بییه‌ن به، وه‌ کو نه‌ها مه‌سه‌لا عه‌مۆ و شه‌مۆ و حه‌سۆ و یانه‌ ناڤید ژنان وه‌ کو نه‌ها مه‌سه‌لا گول‌ی و به‌سی و فات‌ی، ئەڤنه‌ ناڤن، ئەمما مه‌خسوسن بۆی مرۆقی و بۆی ژنی کو ناڤ دانینه‌ دبتن ناڤید حه‌یوانان عه‌له‌م داتینن، مه‌سه‌لا ناڤی هه‌سپه‌ کی مه‌علوومه‌ خش (خش) و عه‌ره‌ب و عه‌جهم‌ گازی دکن، ئەڤنه‌ ژێ عه‌له‌من، یانی ناڤید مه‌خسوسن ب وان هه‌سپید ناڤ دانینه‌ و دبتن کو ناڤید مه‌خسوس لکاوی (لطاوی) چیلان داتینن ناڤیدکان مه‌علوومه‌ وه‌ کو نه‌ها کژو و که‌لش و کیلو داتینن و ناڤید چیلان ژێ وه‌ کو نه‌ها خزو و تیلۆ دانینن، ناڤید په‌ز و حه‌یوانید مایی ژێ دیسان‌ی مه‌علوومه‌ داتینن، ئەڤنه‌ ژێ عه‌له‌مه‌.

۶-۴- ناوی شوین و ناوی کات

نووسەر ئەمه‌ی هەر وه‌ك‌ عه‌ره‌بی (اسم مکان و زمان) ه‌یناوه‌ و له‌ ریزمانی ئیستادا ئاوه‌لناوی شوین و ئاوه‌لناوی کاتی بۆ دانراوه:

ئیسیم زه مان و ئیسیم مه کان ژێ ههین، ئیسیم زه مان ناڤی وه قته کی مه علوومییه، وه کو نها دبێژی کو سوبه بوویه و نیفرۆ بۆری یه و ئیڤار نێزوکه، ئەقنه ناڤن ژ بۆی وان وه قتید مه علوومه. هه ر چی ناڤی کو ناڤید وه قتانن ئەو ژێ ئیسیم زه مانن. ئەمما ئیسیم مه کان ناڤید جهانن، مه سه لا وه کو نها دبێژی کو نه والا کوور و زه قیا درێژ، میرگان، کانی، ئەقنه ژێ ئیسیم مه کانن. یانی ناڤید وان جهید مه خسووسه نه، هه رچی ناڤید کو ب قی ته رزی ناڤید جهانن، ئەو ژێ ئیسیم مه کانن. (بایه زیدی، ۳۲)

۵-۶- ناوی لیکدراو

له م جوهره شیاندا نووسه ر به «موره كه ب» ی ناوه یناوه و پیتی وایه له دوو له فز پیک دین، ئەوانیش ناو و سیفه تن. ئەو ناوانه ی بۆ باش و خراپ به کاردین، نووسه ر به ئەسمائی زه میمه و ئەسمائی هه سه نه ی ناوده نیته:

ناڤین ئەسمایید زه میمه نه، یان ناڤید خرابن و ده لاله ت زه می دکتن، ئەمما ئەسمایید هه سه نه ژێ هه بن کو ده لاله ت ل مه دحی و قنجی یی دکتن، ئەو ژێ هه م ناڤ و هه م وه سفا ب قنجی یه، مه سه لا وه کو نها دبێژین خیرۆ یومنو ئەقنه ژێ ناڤن، لاکین وه سفه ژێ، یانی ئەو مرۆفه قنجه و خوه ی خیر و ب یومنه. (سه رچاوه ی پیشوو، ۳۳)

۶-۶- ناوی موتهلق

نووسه ر مه به سته ی ئەو ناوانه ن كه ته نیا له كۆمه لگه ی كوردیدا به کاردین و تایبه تن به كوردان، وه ك: محۆ، علۆ و خلۆ. ناوی كونیهدار نووسه ر خۆی پیناسه ی ده كات و ده نووسیت:

كونیه ئەوه كه وه قتی كو زارۆك دوه لده، باب و دا یید وی زارۆکی نیه تا ب خه به ری دكن، ئەگه ر كوره ناڤی وی مه سه لا پاشۆ و میرۆ و سوارۆ داتینن، مه راما وان گوايا ئەوه كه ئەو كور مه زن بیتن و بیت پاشا و یان میر و یان بته سواره کی قه وی زیده قنچ، وه ئەگه ر كه چه ناڤی وی صونه و جه واهیر و له عل داتینن، یانی نیبه ت دكن كو ئەو كه چه مه زن بیتن و سپه حی و رند بیتن، وه كو ئۆردكان وه كو جه واهیران وه كو له علان مه شهوور بیتن. هه رچی ئیسیمید كو ب قی ته رزی نه، ژ وان را كونیه دبێژین.

۷-۶- ناوی بچو ككراوه (اسم التصغیر)

نووسه ر مه به سته كه روون ده كاته وه كه بچوو ككردنه وه بۆ سووك ته ماشا كردن یان هه ژاری به كاردیت و به نیشانه ی (ك) له كورمانجی ده ناسریته وه:

ئیسیم ته سفیر ژێ هه یه، یانی ناڤ بچوو ك كرین، موراد ژ ته سفیری ته حقیره یانی ژاریه، عه لامه تی ته سفیری حه رف كاهه ب ئاخیری ناڤی دزه لقنه، مه سه لا وه كو نها دبێژی كو كورك و بابك و مرۆڤكك. ته سفیری ئیسیمید هه یوانان و جامیدان ژێ دبتن، مه سه لا ناڤید هه یوانان

وه‌کو‌نہا‌دییژی‌هه‌سپه‌ک‌و‌په‌زه‌ک‌و‌ته‌یره‌ک،‌میسالا‌ته‌سغیرا‌ناقید‌جامدان‌وه‌کو‌نہا‌دییژی‌داره‌ک،‌دیژه‌ک‌و‌کلاڤه‌ک.

هه‌روه‌ها‌ئه‌گه‌ر‌وشه‌که‌خوی‌کو‌تایی‌به‌پیتی‌(ک)‌هاتبیت،‌ئه‌وا‌پیتیکی‌دیکه‌ی‌کافی‌بو‌زیادده‌کریت:

ئه‌گه‌ر‌مه‌سه‌لا‌ئاخیری‌ناڤه‌کی‌د‌ئه‌سلدانئ‌حرف‌کاف‌ببتن،‌ئيجاری‌ئه‌و‌حرف‌دبه‌دوو‌کاف،‌یه‌ک‌حرفا‌ئه‌سلییه‌و‌کافه‌ک‌ژی‌کافا‌ته‌سغیرئ‌یه،‌مه‌سه‌لا‌وه‌کو‌نہا‌ئیسمی‌کورک‌و‌میرک‌و‌خیشک‌ئه‌ڤنه‌وه‌کو‌ته‌سغیرکی‌لازمه‌کو‌حرف‌کاف‌بیته‌دوو‌حرف،‌مه‌سه‌لا‌دییژی‌کورک‌و‌میرک‌و‌خیشک.‌کافه‌ک‌ژ‌ئه‌سلی‌له‌ڤزییه‌و‌کافه‌ک‌عه‌لامه‌تی‌ته‌سغیرئ‌یه.

۶-۸- ئه‌سمائول‌ئه‌فعال

ئه‌مه‌له‌کورديدا‌هه‌ر‌له‌نیو‌چاووگدا‌جیگه‌ی‌ده‌بیته‌وه،‌بیگومان‌کاره‌کان‌به‌هوی‌نوونی‌چاوگه‌وه‌ده‌بنه‌چاووگ‌و‌هه‌موو‌چاوگیکیش‌ناوه.‌نووسه‌ر‌وه‌ک‌ده‌ستووری‌زمانی‌عه‌ره‌بی‌ئه‌مه‌ی‌هیناوه‌ته‌وه: «ئه‌سمائی‌ئه‌فعال‌ژی‌هه‌ین،‌یانی‌ناقید‌فیعلانن،‌مه‌سه‌لا‌وه‌کو‌نہا‌ڤرین‌و‌برین‌و‌کرین‌ئه‌ڤ‌له‌ڤزانه‌ناقن‌ژ‌بو‌ی‌وی‌فیعلا‌کو‌پیدا‌دبتن‌کو‌په‌رواز‌و‌ڤه‌تغ‌دکرین.»

۶-۹- ناوی‌گشتی‌و‌ناوی‌تایبه‌تی

نووسه‌ر‌بو‌ئه‌م‌دوو‌شیوه‌یه‌ده‌ربرینی‌(ئه‌سمائی‌موشته‌ره‌که‌و‌ئه‌سمائی‌موجه‌ره‌ده‌ی‌به‌کاره‌یناوه‌و‌بو‌هه‌ر‌یه‌کیکیشیان‌نمونه‌ی‌هیناوه‌ته‌وه.‌ناوی‌تاممه‌و‌ناوی‌ناقیسه:‌وه‌ک‌نووسه‌ر‌خوی‌پیناسه‌یان‌ده‌کات‌تاممه‌ئه‌وانه‌ن‌که‌له‌کاتی‌گو‌کردندا‌هیچ‌ده‌نگیک‌له‌وشه‌که‌نه‌چرپرناوه‌و‌ئه‌وه‌ی‌ناقیسه‌ش‌ئه‌وه‌یه‌که‌ده‌نگ‌لا‌بردراوه،‌له‌راستیشدا‌ئه‌مه‌شیوه‌یه‌که‌له‌کورتکردنه‌وه‌و‌به‌ناته‌واو‌حسیب‌ناکرین:

ئه‌سمایید‌تاممه‌ئه‌وین‌کو‌حروفید‌وی‌ئه‌سلییه‌ته‌مام‌تینه‌گو‌تن،‌وه‌کو‌نہا‌دییژی‌جه‌عفره‌و‌ئیسماعیل‌و‌حه‌یده‌ر،‌ئه‌ڤنه‌ئه‌سمایید‌تاممه‌نه،‌ئه‌مما‌ئه‌سمایید‌ناقیسه‌یانی‌ب‌کیماسی‌ئه‌وین‌کو‌حروفید‌وی‌ئه‌سلییه‌ته‌مام‌نینن،‌وه‌کو‌نہا‌دییژی‌جه‌عفو،‌سمو،‌حه‌یدو،‌ئه‌ڤنه‌ناقید‌ناقیسه‌نه،‌له‌ورانی‌حروفید‌وان‌ئه‌سلییه‌ژی‌کيمن.

۷- به‌شی‌فهره‌نگسازي‌و‌به‌رنامه‌ی‌بایه‌زیدی

له‌به‌شی‌فهره‌نگسازیه‌که‌دا‌که‌له‌لاپه‌ره‌۷۷‌هوه‌بو‌لاپه‌ره‌۱۲۸‌ی‌گرتووه،‌بایه‌زیدی‌نزیکه‌ی‌۱۵۰۰‌وشه‌ی‌کوردی‌هیناوه‌ته‌وه‌و‌به‌تورکی‌مانای‌لیکداوه‌ته‌وه،‌تییدا‌باسه‌که‌ی‌کردو‌ته‌س‌به‌ش:‌له‌به‌شی‌یه‌که‌مدا‌چهند‌فیعلیکی‌کوردی‌کورمانجی‌هیناوه‌ته‌وه‌و‌ناوی‌لیناون‌ئه‌فعالی

موشته‌ره که، له بهرامبه‌ریدا یه‌ک واتای تورکی بۆ نووسیون، ژماره‌ی وشه‌کان ده‌گاته ۲۹۸ وشه: ئە‌فعالید موشته‌ره‌که، یانی ب شه‌ریکانی: ئاخافتن، خه‌به‌ردان، که‌للمین، پیاقتن، گۆتن، بیژه: سۆزسویلمک^۱. بۆرین، ده‌ربازبووین، خه‌رجین، کیچمک^۲. بۆراندین، ده‌ربازکرین، به‌ارتن، خه‌رجاندین: گیچورمک^۳

له به‌شی دووه‌مدا یه‌ک وشه‌ی کوردی هیناوه‌ته‌وه و له به‌رامبه‌ردا زیاتر له واتایه‌کی تورکی بۆ نووسیون. ئە‌م وشانه‌ش ژماره‌یان ده‌گاته ۱۰۵ وشه. ئە‌ف ئە‌فعالید مه‌زکووره مه‌عنایکه فیعل دوو و سۆ و چار هه‌بن هه‌موو موشته‌ره‌کن د مه‌عنایکه‌ی دا، لاکین ب عه‌کسا وان هه‌یه، ئیجاری فیعل بکه ب چهند مه‌عنان تیتن، لازمه تو بزانی ئیدی ئانه کوره‌جه بعمیلینی و مه‌عنا بکی. ئە‌فعال و ئە‌سمایید واحیده کو ب چهند مه‌عنا تیتن به‌یان بکن، مه‌سه‌لا: قوراندین: ^۴ اویمق و قومق معناسنه گلیور^۵

به‌شی سییه‌میان که ۱۰۲۵ وشه‌یه، چهند ناویکی کوردی هیناون و به شیوه‌ی گشتی یه‌ک واتای تورکی بۆ داناون، هه‌ر وه‌ک خۆی ده‌لێت: وه‌کو دنێ مه‌علوم بیتن کو ئە‌سماء ژێ هه‌ین، کو مه‌عنایکه و ب چهند ئیسمان دیبژین، مه‌سه‌لا وه‌کو نه‌ا دیبژێ کو ئاپ و مام: عه‌موودمکدر^۶ کور و لاو پسه‌ر: اوغل دیمکدر^۷ به‌رف، به‌فر: قار دیمکدر^۸

۸- به‌شی گفتوگۆی کوردی

ئە‌م به‌شه‌ی ده‌ستخه‌ته‌که که له لاپه‌ره ۱۲۷ ده‌ست پیده‌کات به‌ کۆتایی هاتنی ده‌ستخه‌ته‌که که لاپه‌ره ۱۴۴ ه کۆتایی پیدیت، بریتیه له پاشکۆیه‌ک و تیبیدا گفتوگۆیه‌کی نیوان دوو که‌سی کورد ده‌کات، گفتوگۆکه له رووکه‌شدا بۆ پراکتیک کردنی ئە‌و باباتانه‌یه که بایه‌زیدی خستویه‌تیه روو، به‌لام له راستیدا چهند لایه‌نیکی میژوویشی تیدا باس کردوو، به‌لام ئامانجی سه‌ره‌کیی پراکتیک کردنه تا ئاسان تیبگه‌ن، هه‌روه‌ک خۆی نوسیویه‌تی: وه‌کو دنێ لازمه کو هنده‌ک خه‌به‌ردان هین کو پیکه‌ه زه‌م دبن و باش ب وان دگه‌ل یه‌ک و دوو دئاخفن، به‌عه‌زه‌کی ژ وان

¹ Sözsöyleme.

² Geçmek.

³ Geçirmek.

^۴ ده‌رکردن، ده‌رکرن، ده‌رخستن.

⁵ Kovmak manasına geliyor.

⁶ Emu demektir.

⁷ Oğul demektir.

⁸ Kar demektir.

خه‌به‌ران ژی د زیلا فی ریساله‌یی زیکر بکن، دا ته‌که‌لوما کورمانجی ژی ل سهر تالیبان هیسای بیتن (بایه‌زیدی، ۱۲۸). باسه‌که له ژیر ناوی: زیل الرساله د به‌حسا سوئال و جه‌وابانه: واته‌گفتوگۆیه‌که له شیوه‌ی پرسیار و وه‌لامن. که‌سیکی بۆتانی له دیاربه‌که‌روه هاتوو و ده‌به‌ویت بچیتته‌شام، چند زانیارییه‌ک لهو ساله‌دا ده‌خاته‌روو، که ده‌توانین له‌م چند خاله‌دا کورتی بکه‌ینه‌وه:

۱- فه‌رمانره‌وای بۆتان و دیاربه‌که له کوردان نه‌بوونه و حال‌ی کوردان ئه‌وسا باش نه‌بووه «وه‌لات نه‌راحته و میری مه‌ژی بیانیه و بی‌رحمه و حال‌ی خۆجیان ژ ده‌ست نین» (توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان، ل ۱۲۸).

۲- خۆراک و ده‌غل هه‌رزان بووه، به‌لام پاره‌نه‌بووه و ریگه‌ش زۆر به‌ترس بوونه و ئاساییشیان نه‌بووه: «خوارن و ده‌خل ئه‌رزانه وه‌لی دراف قه‌وی کیمه، دان و ستان‌دین نین و ری ژی زیده‌ب ترسن، بی‌قافله‌گه‌ریان مومکین نینه.»

۳- قه‌زا و ناحیه‌کانی ئه‌وسای ده‌قه‌ری بۆتان دیاره‌زیاتر له بیست قه‌زا و ناحیه‌بوونه و ژماره‌ی دانیش‌توان زۆر‌بووه «وه‌لات قه‌وی مه‌زنه و ژ بیستی زیده‌قه‌زا و ناحیه‌هین و ژ بیست هه‌زاری ژۆرتی نفوسی تی هه‌ین و بقه‌ومه ده‌دوانزه هه‌زار خوی شه‌سه‌تخانه‌باژاری ژ ب ده‌ردکه‌فتن، قه‌وی ژی هاتینه» (توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان، ل ۱۲۹-۱۳۰)

۴- ره‌وه‌ندی و کۆچه‌رییه کورده‌کان زۆر جارن یاخی ده‌بن و ده‌چنه ئیران.

۵- شوکروللا‌خانی شکاکی فه‌رمانداری له‌شکری عه‌جه‌م/رافیزی ده‌کات و نیازی هه‌رشیان هه‌یه بۆ سهر عیلا‌زیلان.

۶- له‌شکری قزلباشان نه‌خۆشیان که‌وتۆته‌ناو و زۆریان لی‌مردوون.

۹- ئه‌نجام

به‌ره‌می توحفه‌تولخوللان فی زمان‌ی کوردان که له په‌نجا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌م نووسراوه، ده‌بیته‌یه‌که‌م به‌ره‌می په‌خشانی خۆمال‌یی کوردی که به‌ورده‌کارییه‌وه باسی ریزمان‌ی کوردی بکات. به‌ره‌مه‌که له‌ژیر کاریگه‌ری زمان‌ی عه‌ره‌بی و به‌به‌راوردکردنی له‌گه‌ل زمان‌ی تورکی نووسراوه. مه‌لا مه‌حموود بایه‌زیدی به‌ره‌مه‌که‌ی بۆ خاتری ئه‌لیکساندر ژابای قونسولی رووس له ئه‌رزه‌رۆم نووسیوه. به‌ره‌مه‌که ویرای به‌شی ریزمان، هه‌ریه‌که له به‌شی فه‌ره‌نگ و به‌شی گفتوگۆشی له‌خۆگرتوو. له به‌شی ریزماندا بایه‌زیدی هه‌ولیداوه باسی هه‌موو لایه‌نه‌کانی ریزمان بکات له پیت و ناو و کاره‌وه، به‌لام له هه‌ندی‌ک بابه‌تدا به‌گویره‌ی رینووسی ئه‌وسا تووشی هه‌له‌بووه و به‌پیتی روانگه‌ی عه‌ره‌بی ریزمان‌ی کوردی دارشتوو. له به‌شی فه‌ره‌نگ‌سازیه‌که‌دا که له هه‌مه‌به‌ر

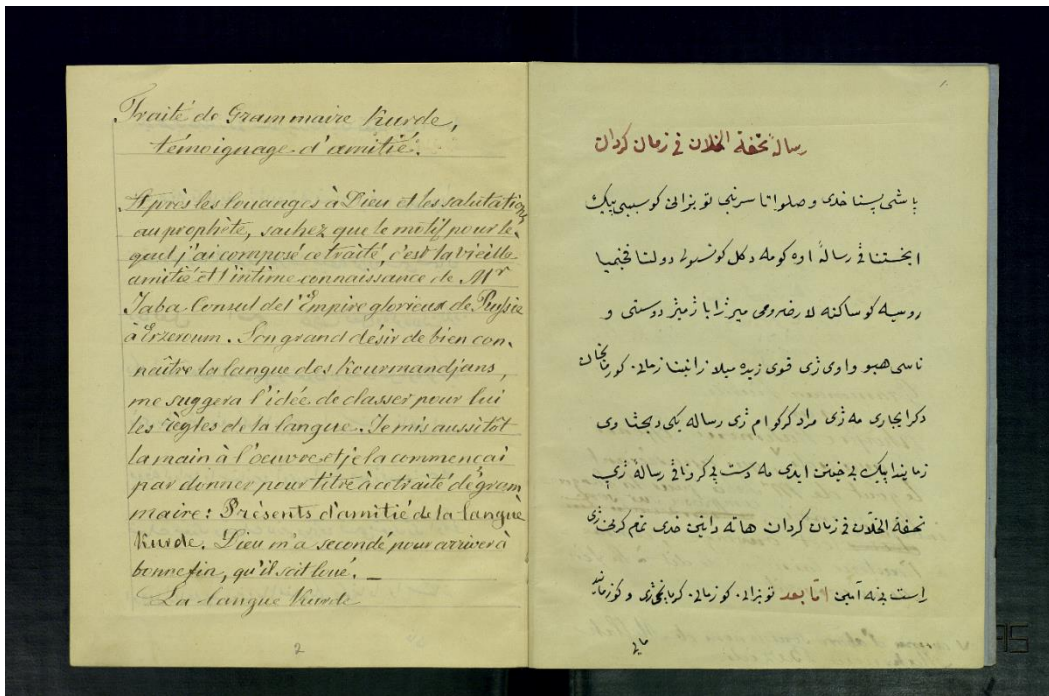
زمانی کوردی زمانی تورکی نووسیوه، نزیکه‌ی ١٥٠٠ وشه‌ی کوردی واتاکه‌ی به تورکی نووسیوه. بایه‌زیدی له به‌شی پرسیار و وه‌لام بو زیاتر فیربوونی زمانی کوردی، ئاماژه‌ی بو چند لایه‌نیک‌ی میژووی کورد به‌گشتی و میژووی ده‌قه‌ری بو‌تان کردووه.

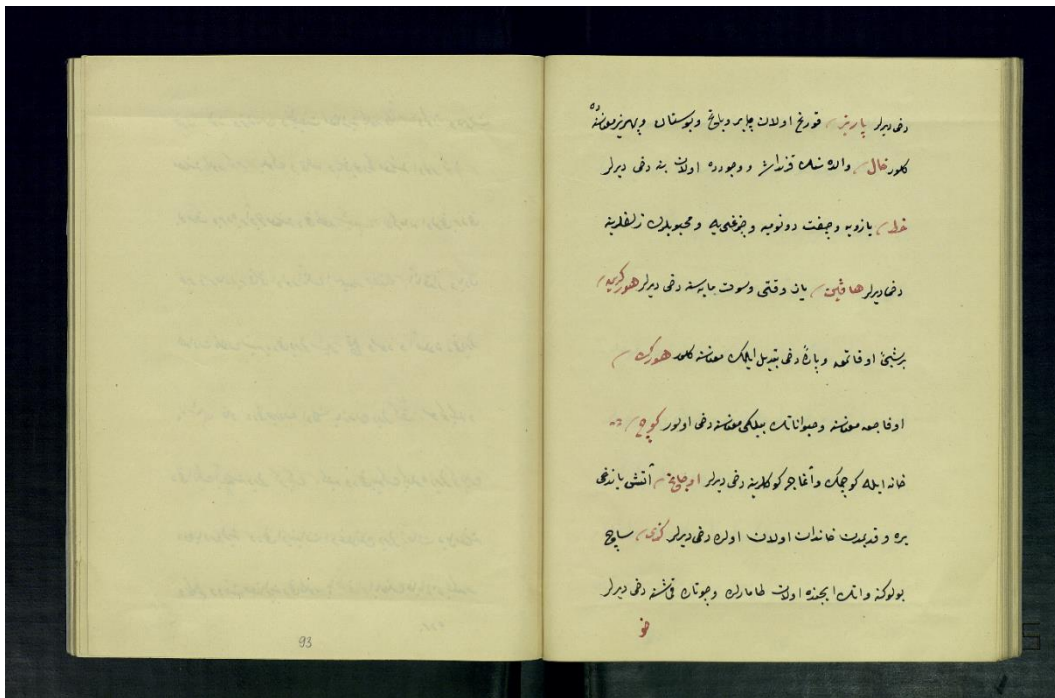
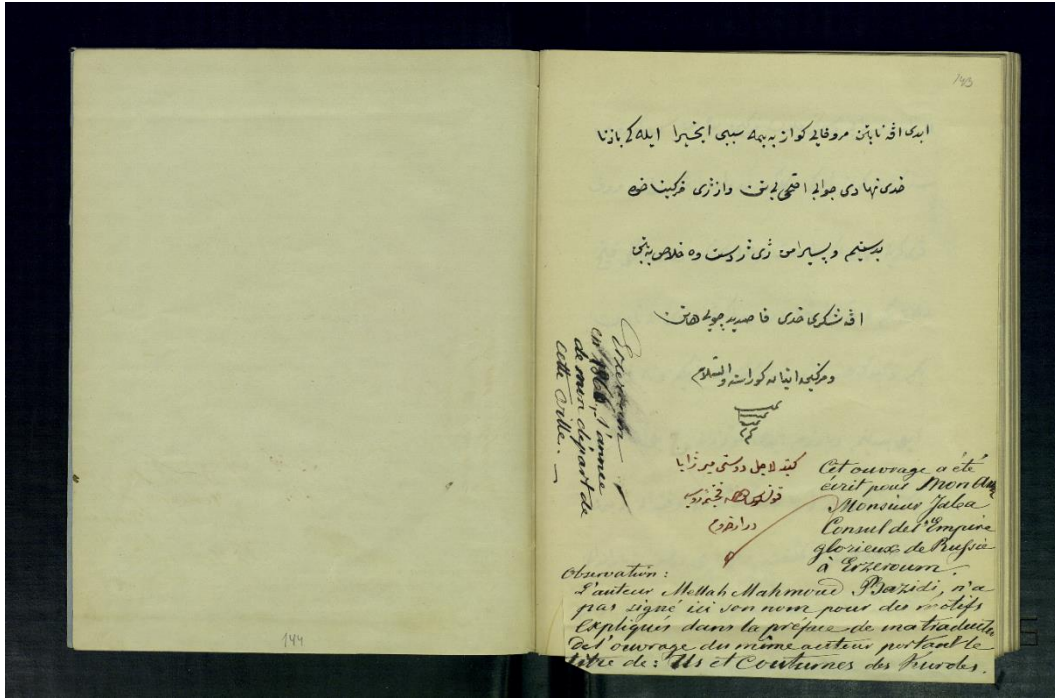
وینه‌ی چهند لاپه‌ره‌یه کی ده‌سته‌ته‌ه

هذا کتاب قواعد
لسان کوردی به
ف عادتتم

Grammaire kurde
par
Mehdi Mahomed Effendi
Bayazidi, qui appréciant
le goût de Mr Jaba pour la langue
kurmandji, ~~composée sur parole~~
invitation cet ouvrage, comme
l'auteur lui-même le dit à la fin
du manuscrit, et dans sa dédicace.

✓ comme s'abonne sous le nom de Mellak
Mahomed Bayazidi.

سه رچاوه کان

ژابا، ئۆگست (۲۰۱۰). فه رهه نگی کوردی-فه ره نسی. پیشه کی و وه رگیرانی پیشه کی و دووباره له چاپدانه وهی نه جات عه بدوللا. هه ولیر.

پیربال، فه ره اد (۲۰۰۰). مه لا مه حموود بایه زیدی یه که م چیرۆکنووس و په خشاننووسی کورد. هه ولیر.

بایه زیدی، مه لا مه حموود (بیته). توحفه تولخولان فی زمانی کوردان. کۆلکسیۆنی ئه رشیقی ئه لیکساندر ژابا.

Ztürk, Mustafa (2017). *Koleksiyona Aleksander Jaba ya Destnivîsên Kurdî*.

Vekolîn û Saloxdan. Weşana Lîs.

Çelik, Murat (2015). *Adat û Risumatnameê Tewayifê Ekradiye, Mela Mehmûdê Bazîdî: Metn û Lêkolîn*. Têzî Master, Zankoya Mardîn Artuklu.